

Souvislosti užívání konopných drog se sociometrickým statusem studenta ve školní třídě: případová studie

ŠAFRÁNKOVÁ, M.¹, VACEK, J.²

¹Výzkum byl realizován v rámci bakalářské práce oboru adiktologie na 1. LF UK v Praze

²Centrum adiktologie, Psychiatrická klinika, 1. lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze a Všeobecná fakultní nemocnice v Praze

Citace: Šafránková, M., Vacek, J. (2011). Souvislosti užívání konopných drog se sociometrickým statusem studenta ve školní třídě: případová studie. *Adiktologie*, (11)Suppl., 18–27.

VÝCHODISKA: Užívání návykových látek je charakterizováno výrazným nárůstem incidence ve věku kolem 15 let, vyšší prevalencí mezi studenty učilišť oproti studentům středních odborných škol a gymnázií a zdaleka nejvyšším zastoupením konopných drog mezi ostatními nelegálními návykovými látkami. Sociální faktory podmiňující užívání jsou reprezentovány mnoha jevy, status jedince ve školní třídě, jak ji zkoumá sociometrie, je jedním z nich.

CÍL: Cílem výzkumu je na příkladu jedné třídy popsat souvislosti mezi postavením studenta v třídním kolektivu a jeho užíváním konopných drog. **METODY:** Případová studie využívající kombinace kvantitativních a kvalitativních metod primárně zaměřená na strukturu vztahů. Tvorba dat realizována prostřednictvím dotazníku užívání konopných drog, sociometrického dotazníku a semistrukturovaného interview. Data jsou analyzována statistickými a sociometrickými metodami. **SOUBOR:** Záměrný výběr, případová studie prvního ročníku středního odborného

učiliště, 21 studentů, 11 chlapců a 10 dívek, průměrný věk 16 let. **VÝSLEDKY:** Celoživotní prevalence užití konopných drog 67 %, užití v posledním měsíci 33 %. Ze sociometrického hlediska identifikovány typy centrálních, řadových, izolovaných a odmítaných členů kolektivu. Statisticky významně prokázáno, že míra zkušeností s konzumací konopných drog je přímo úměrná sociometrickému statusu studenta ve třídě. Centrální a řadoví členové nevnímají užívání konopných drog jako nezbytný znak vyššího statusu, zatímco izolovaní jedinci vnímají skutečnost, že konopné drogy neužívají, jako něco, co je ze skupiny vyčleňuje. **ZÁVĚRY:** Případová studie neumožňuje jakékoliv zobecnění, sociometrická metoda může být zajímavá jak pro budoucí výzkumy rizikového chování, tak přímo pro preventivní práci.

KLÍČOVÁ SLOVA: KONOPNÉ DROGY – SOCIOMETRIE – PŘÍPADOVÁ STUDIE – UČEŇ – SOCIOMETRICKÝ STATUS

Došlo do redakce: 6 / PROSINEC / 2011

Přijato k tisku: 14 / PROSINEC / 2011

Korespondenční adresa: Mgr. Jaroslav Vacek / vacek@adiktologie.cz / Centrum adiktologie, Psychiatrická klinika, 1. lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze a Všeobecná fakultní nemocnice v Praze, Ke Karlovu 11, 120 00 Praha 2

● 1 ÚVOD

Mezi největší problémy, se kterými se potýká dnešní dospívající generace, patří bezesporu užívání návykových látek. Experimentování s drogou je ze statistického pohledu normálním jevem: týká se drtivé většiny dospívající mládeže (viz např. Csémy et al., 2010). Z hlediska rozvoje negativních následků je zásadní rozdíl v individuálním pojetí užívání návykových látek, jinak řečeno, přijme-li jedinec drogu jako řešení svých vývojových problémů, nebo zůstane-li u pouhého experimentu, který nijak výrazně vývoj jedince neovlivní. Podle Broži (2008) se problematika drog týká každého dospívajícího člověka, protože každý dospívající se časem dostane do situace, kdy je postaven před rozhodnutí, zda drogu okusit, či ne. Statistické údaje ukazují, že trend nárůstu užívání drog je nejstrmější ve věku okolo 15 let (viz např. výsledky studie HBSC 2010 in Rážová, 2011). Obecně je za velmi rizikové období považován přechod ze základního stupně vzdělávání na stupeň vyšší, středoškolský. Studenti jsou v tomto období vystaveni mnoha výzvám a rizikům, které jsou ještě zesíleny nutností zařadit se do nové sociální skupiny.

Broža (2008) popisuje dospívání jako „období složitého komplexu změn, jehož cílem je vývoj od nezralého a závislého jedince k jedinci relativně soběstačnému – dospělému. Tento komplex změn zahrnuje složku biologickou, sociální, psychickou a v neposlední řadě také složku spirituální“. Langmaier (1983) tvrdí, že dospívání je charakterizováno těmito třemi základními rozpory: rozporem mezi fyzickou a psychickou zralostí, rozporem mezi rolemi a statutem, očekáváním a možnostmi, a rozporem mezi hodnotami mladé a staré generace.

Podle tohoto modelu se mohou právě sociální faktory výrazně podílet na rozhodnutí poprvé zkusit drogu, což se potvrdilo i v Evropské školní studii o alkoholu a jiných drogách ESPAD realizované v ČR v roce 2007, která se zaměřuje na šestnáctileté studenty, kdy nejčastějším důvodem pro první užití byla chuť experimentovat, zvědavost či touha zapadnout do party (Csémy et al., 2010). Sociální komponenta v multifaktoriálním modelu vzniku závislosti je nejjednodušeji reprezentována úvahou, že dospívající ve snaze zařadit se do kolektivu a být „in“ mohou velice jednoduše podlehnout sociálnímu tlaku, který je na ně vyvíjen. Vliv třídního kolektivu je potom speciálním případem, který kvůli svému předpokládanému významu a relativně snadné dostupnosti školních tříd zasluhuje pozornost jak preventivních pracovníků, tak i výzkumníků.

Školní třída je malá uzavřená sociální skupina formálního charakteru, a jelikož studenti o svém přiřazení nijak nerozhodovali, tvoří ji jedinci s rozdílnými charakteristikami a dispozicemi. V pozici a roli se jednotlivci za prvé projevují a za druhé mění. Podle Hrabala (2002) je struktura a dynamika školní třídy rozhodujícím faktorem při výběru pozic a rolí, které v ní studenti vytvoří, a jaké role či pozice

konkrétní studenti zaujmou. Do jaké role se jedinec dostane, závisí jak na spolužácích a třídě jako celku, tak i na jeho individuálních charakteristikách a dispozicích. Zároveň vznikají ve školní třídě neformální podskupiny, které k sobě mohou chovat sympatie, antipatie nebo spolu soupeřit a v případě, kdy student normy porušuje, vystavuje se riziku trestu ze strany skupiny v podobě odmítání a skupinového tlaku, který ho nutí normy přijmout. Každý jedinec zaujímá ve školní skupině určitou roli, která souvisí jak s cíli skupiny a jejími funkcemi, tak i s vlastnostmi jednotlivých členů, čímž se tvoří struktura vztahů ve třídě. Prestíž každého člena skupiny má vliv na jeho postavení a především na jeho sociometrický status. Podle Hrabala (2002) je tedy přirozeným jevem tendence členů skupiny být v blízkosti oblíbeného jedince a vyhýbat se jedinci neoblíbenému, případně se s ním dostávat do konfliktu.

Souvislosti mezi popularitou dospívajícího jedince v kolektivu a užíváním drog (nebo rizikovým chováním obecně) jsou poměrně často předmětem různých zahraničních výzkumů, nicméně výsledky jsou nejednoznačné, nebo lépe řečeno kontroverzní (Cheung & Tse, 2010). Zatímco některé výzkumy identifikovaly pozitivní vztah mezi oblíbeností a mírou užívání (Diego et al., 2003; Allen et al., 2005), závěry dalších jsou zcela opačné (Luthar & D'Avanzo, 1999; Vitaro et al., 2007). Vysvětlení pro pozitivní i negativní souvislosti může poskytnout zaměření se na faktory popularity a izolace v rámci kolektivu: míra rizikovitosti chování je pro určitou skupinu vrstevníků charakteristická a skupiny, které v chování vykazují vyšší míru rizika, se jeví jako vlivnější a atraktivnější pro jedince stojícího na jejich okraji, a to zejména v klíčových stadiích jeho vývoje, než skupiny chovající se méně rizikově (Pearson & Micheli, 2000).

Jednou z nejproblematictějších skupin studentů z hlediska rizikového chování v oblasti užívání drog jsou studenti učilišť. Z výsledků studie ESPAD 2007 vyplývá, že učni „mají v porovnání se studenty ostatních typů škol nejvíce zkušeností s pravidelnou konzumací alkoholu a tabáku, nejvíce zkušeností s užitím nelegálních drog, a zároveň pozitivní postoje k užívání návykových látek“ (Csémy et al., 2010, p. 69). Statisticky nejprůkaznější jsou tyto rozdíly v případě aktuálního užívání konopných drog (tamtéž, p. 63): prevalence užití v posledních 30 dnech je mezi studenty učňovských oborů 25,6 %, zatímco u studentů středních odborných škol 18,7 % a u gymnazistů pouze 13,3 %.

Pro dospívající jedince jsou konopné drogy většinou první nelegální drogou, se kterou se setkají. Jessor et al. (1980) tvrdí, že užívání konopných drog dospívajícími jedinci je spojeno s vyšší mírou nezávislosti, horšími studijními výsledky, vyšší tolerancí patologického chování, nižší mírou porozumění si s rodinou, větším vlivem přátel než rodičů, vyšší tolerancí problémového chování a v neposlední řadě i častější konzumací alkoholu.

Zejména z těchto důvodů jsme se rozhodli zaměřit se ve výzkumu na studenty učilišť právě v souvislosti s užíváním konopných drog. Domníváme se, že vztah mezi postavením studenta ve třídě a jeho zkušenostmi s drogami či formou jejich užívání nebyl v našem prostředí dostatečně prozkoumán. Naše studie má být tedy jakousi sondou do jedné třídy jednoho učiliště a popsat, jak se věci mají ze sociometrického a drogově epidemiologického pohledu.

● 2 CÍL VÝZKUMU

Cílem výzkumu je na příkladu jedné třídy popsat souvislosti mezi postavením studenta v třídním kolektivu a jeho užíváním konopných drog.

Výzkumné otázky jsou následující:

1/ Jaký je vztah mezi mírou užívání konopných drog a sociometrickým statusem studenta ve třídě?

2/ Jaká je struktura třídy z hlediska užívání a statusu?

3/ Jak studenti (zástupci jednotlivých identifikovaných typů dle statusu) sami tyto souvislosti vnímají?

Jedná se v podstatě o případovou studii – sondu využívající kombinace kvantitativních a kvalitativních metod, která se zaměřuje na strukturu vztahů a další souvislosti, nicméně záměrně opomíjí vývojové hledisko. Využití kombinace kvantitativních a kvalitativních metod bylo navrženo za účelem získání validních a bohatých dat.

● 3 POUŽITÉ METODY

● 3 / 1 Metody tvorby dat

Na základě výzkumného cíle a formulovaných otázek bylo třeba zjistit míru užívání konopných drog, sociometrický status a subjektivní pohled účastníků výzkumu. Proto byly jako metody tvorby dat zvoleny dotazník primárně zaměřený na zkušenosti s konopnými drogami, sociometrický dotazník (Dittrich, 1992) a semistrukturované interview (Miovský, 2008).

Dotazník zaměřený na užívání konopných drog obsahoval celkem 18 otázek, které zjišťovaly sociodemografické údaje, zkušenosti s užíváním konopných drog, postoje a vnímaná rizika spojená s užíváním těchto drog.

Zjistit pozici studenta ve třídě umožňuje sociometrie, což je základní diagnostický postup, který slouží ke zjišťování, popisu a analýze směru a intenzity preferencí v mezilidských vztazích v malých sociálních skupinách (Dittrich, 1992). Sociometrický dotazník předkládaný všem studentům třídy velmi dobře prokazuje neformální vztahy, jako jsou sympatie, antipatie, skupinky či role jedinců ve školní třídě. Námí zkonstruovaný sociometrický dotazník (inspirovaný Spáčilovou, 2003) obsahoval dvakrát čtyři otázky formulované v pozitivním a negativním směru: S kým bys (ne)chtěl/a sedět v lavici? Koho bys (ne)pozval/a na narozeniny? S kým by ses (ne)stýkal/a i mimo školu? Koho bys (ne)pověřil/a organizací nějaké školní aktivity? Počet výbě-

rů nebyl stanoven, preferenční pole bylo omezeno na studenty dané třídy. Pro orientaci v motivech výběru jednotlivých studentů a pro lepší pochopení struktury třídy byla každá volba opatřena instrukcí k doplnění zdůvodnění, proč je zvolen zrovna tento student.

Kvalitativní část sběru dat zahrnovala nejen výše zmíněné otevřené otázky na motivaci voleb v sociometrickém dotazníku, ale zejména realizaci semistrukturovaných interview s vybranými zástupci základních identifikovaných typů dle sociometrického statusu. Struktura rozhovoru byla dána cílem nalézt souvislosti mezi subjektivně vnímanou pozicí ve třídě a užíváním konopných drog.

● 3 / 2 Metody analýzy dat

Data z dotazníků byla zpracována statisticky, a to popisnými i testovacími metodami. Specifická pozornost byla věnována zpracování sociometrického dotazníku: prvním krokem při analýze údajů byl jejich převod do sociometrické matice. Ta představuje speciální typ tabulky, která obsahuje tolik řádků i sloupců, kolik je studentů ve třídě. Vysílané pozitivní (+) i negativní (-) volby jednotlivých studentů se vpisují do sloupců, takže v řádku se u sledovaného studenta dá prostým součtem symbolů zjistit, kolik voleb daného typu obdržel. Pro získání přehledu o struktuře třídy byla data ze sociometrické matice přenesena do sociometrického grafu, zvolen byl neuspořádaný sociogram společný pro kladné i záporné nominace. Analýza kvalitativních dat spočívala v redukci 1. řádu, identifikaci relevantních výpovědí a prostém výčtu (Miovský, 2006). Statistické analýzy byly realizovány pomocí software PASW Statistics (SPSS), sociogram byl vytvořen v programu MS Excel ve freeware modulu NodeXL v rámci pracoviště druhého autora.

● 3 / 3 Výzkumný soubor

Pro demonstraci souvislostí mezi postavením studenta v třídním kolektivu a jeho užíváním konopných drog byla použita metoda případové studie, zvolena byla jedna třída středního odborného učiliště. Výběr třídy byl proveden záměrně, a to s ohledem na znalost prostředí a snadnost přístupu realizátorů výzkumu. Jednalo se o 1. ročník maturitního oboru kuchař číšník – první ročník byl zvolen s přihlédnutím k důležitým charakteristikám z hlediska utváření nového kolektivu. Do výzkumu bylo zahrnuto celkem 21 studentů, z toho 11 chlapců a 10 dívek, průměrný věk byl 16 let, věkový rozsah 15–17 let.

Nominace respondentů pro semistrukturované rozhovory byla provedena také záměrně, a to tak, aby z každé statusové skupiny byl vybrán jeden člen, tedy typický zástupce. Výběr byl tedy realizován až v průběhu výzkumu po analýze výsledků sociometrického dotazníku. Celkem byli pro semistrukturované rozhovory vybráni čtyři zástupci: pozitivní hvězda, negativní hvězda, řadový a izolovaný člen skupiny.

● 3 / 4 Etika

Zásadní otázkou při realizaci výzkumu bylo dodržení anonymity respondentů. Pro tento druh výzkumu bylo totiž nezbytné opatřit dotazníky jmény. Tazatel se v rámci informovaného souhlasu účastníků zaručil, že dotazníky poslouží pouze k výzkumným účelům, nikomu nebudou poskytnuty k nahlédnutí, při přepisu budou jména nahrazena čísly a po přepisu budou originály skartovány. Totéž platilo pro záznamy semistrukturovaných interview. Dodržení všech obvyklých etických standardů týkajících se dobrovolnosti, práva na informace, práva na soukromí, na odstoupení z výzkumu bez udání důvodu, práva na zničení sebraných dat atd. bylo samozřejmostí. Vzhledem k tomu, že se v případě sociometrických dat jedná o velmi intimní otázky a zveřejnění výsledků by mohlo negativně ovlivnit klima ve třídě, nebyly výsledky výzkumu studentům sděleny.

● 4 VÝSLEDKY

Vzhledem k tomu, že se jedná o případovou studii, data nebudou prezentována souhrnně za celou třídu, ale spíše podrobně, aby byly zdůrazněny souvislosti a vztahy mezi jednotlivci. Pro zjednodušení jsou pro účely prezentace výsledků studenti kódováni podle pohlaví a pořadového čísla: hoši H1–H11 a dívky D1–D10.

● 4 / 1 Užívání konopných drog: zkušenosti a názory

Na základě výsledků prvního dotazníku můžeme studenty rozdělit do tří skupin podle vlastních zkušeností s užíváním konopných drog. První skupinu tvoří studenti, kteří nemají s užitím konopných drog žádné zkušenosti: H6, H7, H8, H9, H10, H11 a D8. Všichni odpověděli na příslušnou otázku, že nikdy konopné látky nezkusili. Kromě chlapce H11 nedokázali posoudit, zda je užívání konopných látek rizikové, či nikoli. Chlapec H11 považuje užívání konopných drog za velmi rizikové.

Do druhé skupiny byli zařazeni studenti, kteří mají s užitím zkušenosti, ale v posledním měsíci konopné drogy neužili, pro zjednodušení je nazvěme experimentátory: H2, D4, D5, D6, D7, D9 a D10. Chlapec H2 a dívky D4 a D5 deklarovali, že konopné drogy vyzkoušeli 3–5krát za život, a to v posledních 12 měsících; dívky D6, D7, D9 a D10 odpověděly, že konopné látky vyzkoušely celkem 1–2krát, i ony v posledních 12 měsících. Zajímavým faktem je, že všichni členové skupiny začali konzumovat tyto látky až po nástupu na střední školu a jako důvod uvedli touhu začlenit se do kolektivu.

Ve třetí skupině se nacházejí studenti, kteří mají s konopnými drogami největší zkušenosti a užili je v posledních 30 dnech (nazvěme je aktivními uživateli). Tuto skupinu tvoří chlapci H1, H3, H4 a H5, a dívky D1, D2 a D3. Nejvýraznější z hlediska užívání konopných drog byl chlapec H1, který odpověděl, že marihuanu užil vícekrát než 40krát

v posledním měsíci. Na otázky týkající se rizika užívání konopných látek odpověděl, že ani časté užívání těchto drog žádné riziko neskýtá. Na otázku, kolik lidí z jeho party kouří, odpověděl, že všichni. I ostatní studenti z této skupiny viděli rizika spojená s užíváním těchto látek jako nízká a kromě dívky D1 a chlapce H4, kteří začali užívat marihuanu až na střední škole, všichni ostatní začali příležitostně konzumovat marihuanu již na škole základní. Jako nejčastější důvod byla uváděna zvědavost.

● 4 / 2 Sociometrické charakteristiky členů třídy¹

Tabulka 1 představuje sociometrickou matici, detailně popisuje vzájemné preference jednotlivců. Řádky představují volby obdržené, sloupce vyslané. Sumu pozitivních (+) a negativních (-) voleb ukazují sloupce vpravo, sloupec „S“ je jejich prostým součtem, jedná se o tzv. smíšený sociometrický status individua. Suma všech vyslaných voleb (poslední řádek tabulky, označený „A“) představuje tzv. index angažovanosti individua.

Na základě výsledků z výše uvedené tabulky vyplynulo, že nejoblíbenějším chlapcem je chlapec H1, který získal 11 kladných nominací a pouze jednu zápornou: je hvězdou třídy. Nejčastějšími důvody pro kladné nominace byly: *je kamarádský, je s ním zábava, je sympatický, je pohodář, je férový*. Nejvíce kladných nominací mezi děvčaty získala dívka D1, která jich získala 9 a pouze 1 zápornou. Nejčastějšími důvody byly: *je kamarádská, je milá, je s ní zábava, je ochotná pomoci, je chytrá, je sympatická*. Oba studenti získali po jedné záporné nominaci od chlapce H11, který je zároveň nejméně oblíbeným studentem ve třídě: získal 15 záporných nominací a ani jednu kladnou. Nejčastějšími důvody pro negativní nominace byly: *je arogantní, je hloupý, je agresivní, je pozér, je nepřátelský*. Z tabulky vyplývá, že je studentem vytlačovaným, neboli negativní hvězdou.

Další významnou skupinu tvoří studenti izolovaní, protože nevyslali mnoho nominací a sami neobdrželi žádnou. Jsou však pro třídu přijatelní. Jedná se o chlapce H6, který vyslal pouze dvě negativní a tři pozitivní nominace, ale sám žádnou negativní ani pozitivní nominaci neobdržel. Velmi podobných výsledků dosáhli chlapci H7 a H8 – jde o žáky izolované, ale pro třídu přijatelné. Tuto skutečnost dokazuje fakt, že neobdrželi žádnou negativní nominaci. Na sociometrickém grafu figurují ve třídě osamoceně, čímž se liší od chlapců H9 a H10, kteří tvoří vzájemnou uzavřenou skupinu.

Z děvčat se jeví jako opomíjená osoba studentka D8, která obdržela jen 1 kladnou nominaci, zároveň však neobdržela žádnou negativní nominaci, což svědčí o tom, že je studentkou sice izolovanou, nicméně přijatelnou. Sama vy-

1/ Charakteristikám a sociometrickým indexům popisujícím skupinu jako celek není v tomto textu vzhledem k cílům věnována pozornost.

Tabulka 1 / Table 1

Sociometrická matice vyjadřující vztahy ve třídě
Sociomatrix expressing relationships in the class

	H1	H2	H3	H4	H5	H6	H7	H8	H9	H10	H11	D1	D2	D3	D4	D5	D6	D7	D8	D9	D10	+	-	S	
H1	X	+	+	+	+	+	+	+			-	+	+	+	+							11	1	10	
H2	+	X	+		+																	3	0	3	
H3		+	X	+	+						-		+	+	+		+					7	1	6	
H4	+	+		X												+				+	+	5	0	5	
H5		+	+		X									+	+		+					5	0	5	
H6						X																0	0	0	
H7							X															0	0	0	
H8								X														0	0	0	
H9			-						X	+		-										1	2	-1	
H10						-			+	X		-										1	2	-1	
H11	-	-	-	-	-	-	-	-			X	-	-	-				-	-	-	-	0	15	-15	
D1	+	+	+								-	X	+	+		+	+	+			+	9	1	8	
D2			+		+	+						+	X	+		+		+				7	0	7	
D3		+		+	+		-					+	+	X								5	1	4	
D4		+		+		+									X	+	+				-	5	1	4	
D5		+			+										+	X	+					4	0	4	
D6			+	+			-								+	+	X					4	1	3	
D7					+			+						+					X	+		4	0	4	
D8																			+	X		1	0	1	
D9		+						-													X	+	2	1	1
D10											+										+	X	2	0	2
A	4	10	8	6	8	5	4	4	1	1	4	5	6	7	5	5	5	4	2	3	5				

slala pouze 2 nominace, a to jednu kladnou a jednu zápornou, což poukazuje na nezáměr se angažovat a svou pozici ve třídě nějak měnit.

Z hlediska angažovanosti vyslal nejvíce nominací z chlapců student H2, a to devět pozitivních a jednu zápornou. On sám získal pouze tři nominace, z toho jednu od hvězdy třídy, chlapce H1. Tato situace dokazuje jeho snahu zařadit se do kolektivu, třída na to však nereaguje, jeho situaci ale zlepšuje podpora ze strany hvězdy třídy. V sociometrii bývá taková osoba nazývána šedá eminence. U dívek je v tomto ohledu situace mírně odlišná: nejvíce nominací vyslaly studentky D3 (6 kladných, 1 zápornou) a D2 (4 kladné, 2 záporné), tabulka však pro ně zároveň ukazuje kladnou zpětnou vazbu od ostatních členů třídy.

Podle hodnoty smíšeného sociometrického statusu byli studenti rozděleni do tří kategorií, hranice optimálních intervalů byly s pomocí funkce optimálního rozdělení v SPSS identifikovány jako 2 a 5 bodů. Do skupiny odmítaných a izolovaných studentů (v součtu max. 1 bod) patří jedinci H6, H7, H8, H9, H10, H11, D8 a D9; do skupiny, kterou můžeme nazvat jako řadoví členové (s 2–4 body), spadají stu-

denti H2, D3, D4, D5, D6, D7 a D10; a konečně skupina centrálních členů (s 5 a více sumárnými body) je tvořena jedinci H1, H3, H4, H5, D1 a D2.

● 4 / 3 Souvislosti sociometrického statusu a míry užívání konopných drog

Tabulka 2 klasifikuje členy třídy dle smíšeného sociometrického statusu a zároveň ukazuje, do které kategorie z hlediska míry užívání jednotliví studenti spadají. Pro intenzitu užívání je v tabulce použito následujících kódů: ++ jsou aktivní uživatelé, + experimentátoři a - představuje respondenta bez zkušenosti s konopnými drogami. Na první pohled jsou patrné souvislosti, kterými se budeme dále zabývat.

Relativně přehledně ukazuje vztahy ve třídě a zároveň souvislost statusu a užívání konopných drog tzv. neuspořádaný sociogram na obrázku 1. Každý student je reprezentován tvarem dle pohlaví (chlapci čtverec, dívky kruh), jeho velikost je určena příslušností ke skupině dle statusu (největší jsou centrální členové, nejmenší odmítaní a izolovaní) a barva mírou užívání konopných drog (bílá bez zkušenosti,

Tabulka 2 / Table 2

Příslušnost ke skupině podle smíšeného sociometrického statusu
Affiliation with a group according to mixed sociometric status

student	centrální členové						řadoví členové							odmítání a izolování							
	H1	H3	H4	H5	D1	D2	H2	D3	D4	D5	D6	D7	D10	H6	H7	H8	H9	H10	H11	D8	D9
status	10	6	5	5	8	7	3	4	4	4	3	4	2	0	0	0	-1	-1	-15	1	1
užívání	++	++	++	++	++	++	+	++	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	+

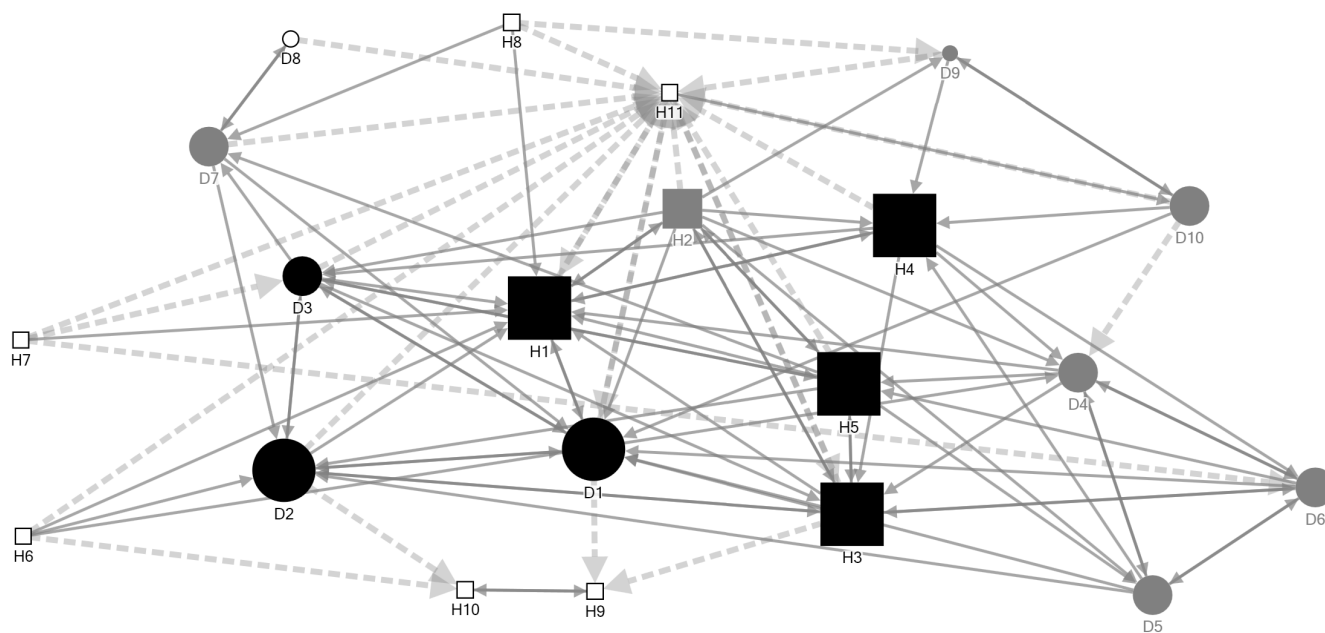
šedá experimentátoři, černá aktivní uživatelé). Vzájemné volby (vztahy mezi studenty) jsou znázorněny šipkami (přerušované čáry představují negativní, plně pozitivní preference). Konkrétní pozice jedince v sociogramu je určena počtem vazeb s dalšími členy a jejich relativní blízkostí, nicméně vzhledem k počtu jedinců a složitosti vazeb ve třídě toto neplatí vždy a úplně pro celý obrázek. Pozitivní a negativní hvězdy H1 a H11 jsou charakterizovány centrální pozicí a nejvyšším počtem přichozích vazeb, více či méně izolování jedinci H6–H10 a D8–D9 naopak periferní pozicí a malým počtem přijatých preferencí.

Již na první pohled je z obrázku patrná souvislost mezi barvou, velikostí a pozicí symbolů reprezentujících jednotlivé

vé studenty. Černé symboly jsou velké a ve středu, zatímco bílé jsou malé a na periférii: zdá se, že míra zkušeností s konzumací konopných drog je přímo úměrná sociálnímu postavení studenta ve třídě.

Prokázat, že naznačené souvislosti nejsou ze statistického pohledu náhodné, jsme se pokusili pomocí testu chí-kvadrát. Kontingenční *tabulka 3* ukazuje počty případů v průniku jednotlivých identifikovaných skupin. Vypočítaná hodnota $\chi^2 = 31,607$ ukazuje, že rozdíly jsou významné na 1% hladině významnosti ($p = 2,3 \cdot 10^{-6}$).

Zároveň jsme se pokusili vypočítat Spearmanův korelační koeficient pro vztah míry užívání a úrovně smíšeného sociometrického statusu, resp. příslušnosti ke skupině dle

Obr. 1 / Fig. 1

Neuspořádaný sociogram vyjadřující vztahy ve třídě včetně míry užívání konopných drog
Disordered sociogram expressing relationships in the class, including the level of cannabis use

Vysvětlivky: pohlaví – tvar: chlapec – čtverec, dívka – kruh; status – velikost: centrální členové – největší, řadoví členové – střední, odmítání a izolování – nejmenší; míra užívání konopných drog – barva: aktivní uživatelé – černá, experimentátoři – šedá, bez zkušenosti – bílá; vzájemné volby – šipky: negativní – přerušované, pozitivní – plně čáry

Explanation: sex – shape: boy – square, girl – circle; status – size: central members – largest, ordinary members – medium, rejected and isolated – smallest, levels of cannabis use – colour: active users – black, experimenters – grey, no experience – white; mutual choices – arrows: negative – dashed, positive – solid lines

Tabulka 3 / Table 3

Kontingenční tabulka
Contingency table

Příslušnost ke skupině	Počet případů podle míry užívání			
	bez zkušenosti	experiment	aktuální uživatel	celkem
odmítání a izolování	7	1	0	8
řadoví	0	6	1	7
centrální	0	0	6	6
celkem	7	7	7	21

centrální tendence. V obou případech jsou korelace velmi vysoké a statisticky významné (na 1% hladině významnosti): $\rho=0,936$ ($p=4,6 \cdot 10^{-10}$), resp. $\rho=0,930$ ($p=1,05 \cdot 10^{-9}$).

Výsledky tedy potvrzují domněnku, která je patrná již při zběžném pohledu na sociogram, a totiž, že míra zkušeností s konzumací konopných drog je ve sledované třídě přímo úměrná sociálnímu postavení studenta v kolektivu.

● 4 / 4 Dokreslení a validizace kvalitativní sondou

Byly provedeny celkem čtyři rozhovory se zástupci identifikovaných skupin dle sociometrického statusu. Předkládáme souhrn zjištění zvláště pro každého jedince, který se účastnil rozhovorů. Smyslem jejich prezentace je dokreslení výše prezentovaných výsledků a zejména jejich validizace triangulací zdrojů dat.

H1 – oblíbený jedinec, hvězda třídy. Tento chlapec v rozhovoru uvedl, že rád experimentuje, konopné drogy konzumoval již na základní škole a konzumaci konopných drog bere jako životní styl. Svoje dobré postavení ve třídě si uvědomuje, uvádí, že se spolužáky tvoří dobrou partu, ale souvislost s konopnými drogami odmítá. H1 také ukazoval i jisté odborné znalosti problematiky užívání konopných drog, čímž si získal důvěru, ale i respekt svých spolužáků. V krátké době se stal hvězdou třídy a vytvořil kolem sebe silnou skupinku kamarádů se stejnými zájmy a tím ostatní nepřímo nutí, aby se, pokud nechtějí zůstat izolováni, přizpůsobili.

H11 – izolovaný a odmítaný jedinec, negativní hvězda. Student má velice vyhraněný názor na všechny drogy včetně konopných. Konopné drogy nikdy nezkusil a staví se proti nim velice striktně. Pozici vyloučeného studenta ve třídě si plně uvědomuje a vyhovuje mu. Své spolužáky odsuzuje a stále napadá, je velice hrdý na to, že žádné nelegální drogy neužívá a nehodlá svůj postoj měnit.

D4 – řadový člen skupiny. Tato dívka poprvé užila poprvé konopnou drogu na střední škole, tedy ve své současné třídě. Na konzumování konopných drog nevidí nic špatného a sama si občas zakouří. Nemyslí si, že by její postavení ovlivňovala konzumace konopných drog, ale jak sama uvádí, se spolužáky společně konopné drogy konzumují a tvoří dobrou partu.

H7 – izolovaný, ale přijatelný jedinec. Student měl v minulosti možnost vyzkoušet konopné drogy, přesto to ale neudělal, protože se obával účinků. Mimo školní prostředí se s konzumenty konopných drog nestýká a nijak konopné drogy nevyhledává, protože jeho zájmy jsou odlišné a s konzumenty konopných drog si nemá co říci. V rozhovoru uvedl, že to, že neužívá konopné drogy, ho zřejmě vyčleňuje ze skupiny, nicméně ho to v životě nijak nelimituje a nehodlá na této situaci něco měnit.

Z dat získaných pomocí rozhovorů vyplývají pohnutky studentů k přijímání, či odmítání konopných drog a jsou zde patrné jejich názory na tvorbu vztahů ve třídě. V souhrnném pohledu se ukazuje, že svou pozici si vybraní respondenti uvědomují. Zajímavé je, že centrální a řadoví členové (H1 a D4) si nemyslí, že užívání konopných drog jim zajišťuje jejich z hlediska skupiny dobrou pozici, zatímco izolovaní jedinci (H7 a H11) vnímají skutečnost, že konopné drogy neužívají, jako něco, co je ze skupiny vyčleňuje.

● 5 DISKUZE

Z hlediska validity je zásadní otázkou upřímnost respondentů při vyplňování dotazníků. Domníváme se, že osobní přístup výzkumníka, dobrá znalost prostředí a zaručení anonymity přispěly k získání spolehlivých a pravdivých odpovědí. Kombinací kvantitativního a kvalitativního přístupu (triangulací metod) jsme se pokusili zjištění vzájemně validizovat.

Výzkum byl realizován v prvním ročníku středního odborného učiliště. V prvním ročníku, kde se zásadním způsobem utvářejí nové vztahy a kde si každý jednotlivec buduje v novém kolektivu svou pozici po přechodu ze základní školy. Potřeba sociálně se začlenit a fakt, že období kolem 15. roku věku je nejvíce kritické pro drogovou iniciaci, umožňuje vhodně demonstrovat sledované jevy, což je zdůvodněním pro výběr právě prvního ročníku. Vzhledem k jednoznačným výsledkům, které souvislost užívání konopných drog a statusu potvrzují, se nabízí otázka, jak se bude situace vyvíjet v dalších ročnících.

Jak vyplývá ze sociogramu, nejoblíbenějšími jedinci jsou chlapec H1 a dívka D1, kteří zároveň patří do skupiny studentů, jež má s užíváním konopných drog největší zkušenosti. I ostatní studenti skupiny se těší poměrně velké ob-

libě svých spolužáků, kteří se je snaží napodobovat. Toto tvrzení potvrzuje fakt týkající se skupiny experimentátorů, která je více izolovaná a jejíž členové v touze zařadit se do kolektivu tuto látku vyzkoušeli. Nejizolovanější je skupina studentů bez zkušeností s konopnými drogami, můžeme si položit otázku, zda i zde může dojít k experimentům s konopnými drogami ve snaze přiblížit se hlavní skupině. Význam konopných drog pro utváření vztahů a pozice ve třídě ukázaly právě rozhovory se studenty stojícími mimo centrální skupinu. Na druhou stranu se zdá, že referenční skupinou pro relativně izolované jednotlivce není vždy sociometricky centrální skupina vysoce oblíbených spolužáků: deklarované postoje jedinců stojících na okraji naznačují, že nemají snahu za každou cenu napodobovat rizikové chování hvězd jen proto, aby se začlenili; jejich pozice jim vyhovuje. Při interpretaci výsledků a zaměření se na izolované jedince a jejich odlišnou hodnotovou orientaci se nabízí také myšlenka na možné riziko rozvoje šikany.

Některé zahraniční studie se s obdobnými výsledky také zaměřily na souvislosti užívání drog a oblíbenosti v kolektivu. Např. Diego et al. (2003) prokázali, že vyšší subjektivně vnímaná oblíbenost je spojena nejen s vyšší mírou užívání marihuany (též cigaret a alkoholu, naopak kokain je v této studii spojen s nižší popularitou), ale i s vyšší mírou deprese a s nižší úspěšností ve studiu. Longitudinální studie Allena et al. (2005) potvrzuje hypotézu, že vyšší popularita (zjišťovaná sociometrickými metodami) v dospívání hraje dvojí roli: jednak znamená vysokou úroveň současné adaptace, zároveň ale také předznamenává budoucí nárůst výskytu jak pozitivního, tak negativního chování určeného vrstevnickými normami. Oblíbení dospívající vykazují vyšší úroveň rozvoje ega, bezpečnou vazbu (secure attachment) v útlém dětství a další adaptivní interakce s matkami a blízkými přáteli. Mezi chování schvalované vrstevnickou skupinou, jehož výskyt má tendenci u populárních dospívajících narůstat, patří užívání drog a mírná delikvence, naopak výskyt hostilního chování vůči vrstevníkům se snižuje, neboť je jimi sankcionován (Allen et al., 2005).

Pro obdobné porovnání dalších souvislostí (depresivita, schopnost a míra adaptace ve studiu a v osobních vztazích) nám bohužel chybí data, nicméně se domníváme, že třídu musíme zkoumat jako organizmus a vyvozování závěrů z charakteristik jednotlivců bez přihlídnutí k souvislostem může být zavádějící. Výše zmíněné teorie atraktivity rizikovějších skupin pro jedince stojící na jejich okraji (Pearson & Micheli, 2000) a teorie vyhraňování chování populárních jedinců v těchto skupinách (Allen et al., 2005) mohou poskytnout vhodnou oporu pro vysvětlení souvislostí mezi sociometrickým statutem a užíváním drog, a to i pro eventuální případy tříd, kde by se pozitivní korelace nepotvrzovala.

● 6 ZÁVĚR

Prezentovaný výzkum je sociometrickou sondou do vztahů v jedné konkrétní třídě. Formou případové studie se snaží nalézt souvislosti mezi statutem a užíváním konopných drog, což se daří jak na kvantitativní, tak i kvalitativní rovině. Ačkoliv jsou hypotézy o rozdílech mezi skupinami a korelacích sledovaných proměnných potvrzeny s nebývale vysokou mírou statistické významnosti, nelze výsledky výzkumu v žádném případě zobecňovat a aplikovat na jiné třídy. Jedná se striktně o případovou studii a jedinou přenositelnou entitou je použitá metoda, ne zobecněný závěr. Domníváme se, že sociometrická metoda může být zajímavá jak pro budoucí výzkumy rizikového chování, tak přímo pro preventivní práci. Sociometrie, ať už formou dotazníků či technikami tzv. sociometrie v prostoru či dynamické sociometrie, nabízí vhodný materiál k prozkoumání vztahů ve třídě a práci s nimi, ve spojení s rozkrýváním postojů a chování ve vztahu k drogám pak může být účinným nástrojem prevence rizikového chování, zejména pokud se na jejím základě podaří skupinu stmelit a pozměnit skupinové normy žádoucím způsobem.

Existující souvislost může také pro interpretaci svědět k mnoha zjednodušeným kauzálním vysvětlením: např. zvládané rizikové chování (zde reprezentované užíváním konopných drog) je známkou rozvoje ega, samostatnosti, nezávislosti, vzpoury proti autoritě atd., což činí z jedinců vykazujících takové chování (zejména v kritickém vývojovém období) oceňované osobnosti, kterým se ostatní chtějí přiblížit. Nejen, že kauzalita může být zcela opačná, dedukce chybná (což je mnohem pravděpodobnější, neboť rizikové chování není známkou síly osobnosti), ale taková úvaha především zásadním způsobem opomíjí další souvislosti hrající roli v utváření vztahů v třídním kolektivu. Nicméně pokud zůstaneme v oblasti rizikového chování, ale odhlédneme od populární marihuany, jak by mohly vypadat souvislosti a naše úvahy, kdybychom se zaměřili namísto konopných drog např. na společensky akceptovanější alkohol nebo naopak na méně akceptované násilné či sexuální formy rizikového chování? Případný další výzkum souvislostí sociometrického statusu by se mohl zaměřit na širší spektrum rizikového chování nebo na hledání spojení s dalšími sociálně-psychologickými fenomény, jako např. úspěšností ve studiu či mírou přizpůsobení. Pokud bychom chtěli otestovat hypotézu, že kouřit marihuanu znamená být v třídním kolektivu oblíbený, případně porozumět, proč tomu tak je, museli bychom nejen zásadním způsobem navýšit rozsah výzkumného souboru, ale také sledovat další proměnné na úrovni jednotlivců a zejména celých tříd.

LITERATURA / REFERENCES

- Allen, J. P., Porter, M. R., McFarland, F. C. & Marsh, P. (2005). The two faces of adolescents' success with peers: Adolescent popularity, social adaptation, and deviant behavior. *Child Development*, 76, 747–760.
- Broža, J. (2008). Děti a mladiství. In: Kalina, K. et al. (Eds.). *Základy klinické adiktologie* (253–264). Praha: Grada Publishing.
- Csémy, L., Chomynová, P. & Sadílek, P. (2010). *Evropská školní studie o alkoholu a jiných drogách (ESPAD). Výsledky průzkumu v České republice v roce 2007*. Praha: Úřad vlády ČR.
- Diego, M. A., Field, T. M. & Sanders, C. E. (2003). Academic performance, popularity, and depression predict adolescent substance use. *Adolescence*, 38, 35–42.
- Dittrich, P. (1992). *Pedagogicko-psychologická diagnostika*. Jinočany: H&H.
- EMCDDA. (2005). *EMCDDA. Insights: An overview of cannabis potency in Europe*. Luxemburg: EMCDDA.
- Hrabal, V. & Hrabal, V. (2002). *Diagnostika: pedagogicko-psychologická diagnostika žáka s úvodem do diagnostické aplikace statistiky*. Praha: Karolinum.
- Cheung, C. K. & Tse, J. W. L. (2010). Popularity among peers as a condition for a child's risk of substance abuse. *Journal of Drug Issues*, 40(3), 577–608.
- Jessor, R., Chase J. A. & Donovan J. E. (1980). Psychosocial correlates of marijuana use and problem drinking in the national sample of adolescents. *American journal of Public Health*, 70, 604–614.
- Langmaier, J. (1983). *Vývojová psychologie pro dětské lékaře*. Praha: Avicenum.
- Luthar, S. S. & D'Avanzo, K. (1999). Contextual factors in substance use: A study of suburban and inner-city adolescents. *Development & Psychopathology*, 11, 845–867.
- Miovský, M. (2006). *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Praha: Grada Publishing.
- Mravčík, V., Lejčková, P., Orliková, B., Petrošová, B., Škrdlantová E., Trojáčková, A., Petroš, O., Sklenář, V., Vopravil, J. (2006). *Výroční zpráva o stavu ve věcech drog v České republice v roce 2005*. Praha: Úřad vlády ČR.
- Mravčík, V., Pešek, R., Horáková, M., Nečas, V., Chomynová, P., Šťastná, L., Grolmusová, L., Kiššová, L., Fidesová, H., Nechanská, B., Vopravil, J., Preslová, I., Doležalová, P. & Koňák, T. (2011). *Výroční zpráva o stavu ve věcech drog v České republice v roce 2010*. Praha: Úřad vlády České republiky.
- Pearson, M. & Micheli, L. (2000). Smoke rings: Social network analysis of friendship groups, smoking and drug-taking. *Drugs: Education, Prevention & Policy*, 7, 21–37.
- Rážová, J. (2011). *Životní styl školních dětí – studie HBSC 2010*. Praha: Hygienická stanice hl. m. Prahy, KD HDM SZÚ, 6. 10. 2011.
- Spáčilová, H. (2003). *Pedagogická diagnostika v primární škole I*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Vitaro, F., Pedersen, S. & Brendgen, M. (2007). Children's disruptiveness, peer rejection, friends' deviancy, and delinquent behaviors: A process-oriented approach. *Development & Psychopathology*, 19, 431–453.